

Қазақстан Республикасы
Ғылым және жоғары білім министрлігі

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты

ОТАН ТАРИХЫ

2026. Т. 29 (3)

ISSN 1814-6961
E-ISSN 2788-9718

- ТАРИХ
- ЭТНОЛОГИЯ
- АРХЕОЛОГИЯ

ОТАН ТАРИХЫ

2026. Т. 29 (3)

ISSN: 1814-6961 (print)
ISSN: 2788-9718 (online)

Отан тарихы Отечественная история History of the Homeland

**Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2026. Т. 29 (3)**

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2026. Vol. 29. Is. 3. Pp. 1445–1458
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP/MPHTI/IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2026_29_3_1445-1458

ЖЕТІСУ Өңіріндегі Егіншілік Өнімдері Және Оның Тұрмыста Қолданылуы

Әмина Жағытпарқызы Ахантаева¹

¹ Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті
(8-үй, Абай даңғылы, 005010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор.
<https://orcid.org/0000-0003-1078-5182>. E-mail: amina.68.kz@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Ахантаева Ә.Ж., 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* Жетісуда өсірілген астық өнімдері, бау-бақша және техникалық дақылдары халықтың азық-түлік сұранысын тек қанағаттандырып қана қоймай, айырбас саудасында, тұрмыста және шаруашылықта да кеңінен пайдаланылды. Диканшылық өнімдерін өсіру ерекшеліктері, тұрмыста қолданылуын тарихи-этнографиялық тұрғыдан зерттеу арқылы қазақтардың шаруашылық мәдениетімен тереңірек танысамыз. *Зерттеудің мақсаты* – XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы Жетісу өңіріндегі егіншілік өнімдерінің негізгі түрлері мен ерекшеліктерін, күнделікті өмірде қолданылуын және әлеуметтік-экономикалық маңызын тарихи-этнографиялық деректер негізінде кешенді зерттейміз. *Міндеттері:* Жетісу өңірінде өсірілген дәнді, көкөніс, бақша және техникалық дақылдардың негізгі түрлерін анықтаймыз; мезгілдік өсіп-жетілуі және күнделікті тұрмыста, тағам, мал азығын қамтамасыз етуін талдаймыз; тамақтану салтындағы дәстүрлі мәдениетке тигізген ықпалын айқындаймыз. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеу тарихи-этнографиялық бағытта жүргізілді. Негізгі дереккөздер ретінде XIX ғ. екінші жартысы – XX ғ. басында жарық көрген статистикалық жинақтар, басылымдар, саяхатшылар мен зерттеушілердің еңбектері, автордың өзі жинаған этнографиялық материалдары, мұрағаттық құжаттар пайдаланылды. Зерттеу барысында жүйелеу, талдау және синтездеу әдістері пайдаланылды. *Зерттеу нәтижелері* егіншілік өнімдерінің халық тұрмысындағы қызметі жан-жақты сипатталды. Дәнді дақылдардан ұн, талқан, жарма және түрлі тағамдар дайындалса, көкөніс пен бақша өнімдері күнделікті тағам құрамын толықтырды. Астықтың бір бөлігі келесі жылғы тұқым қорына қалдырылып, артығы айырбас саудасына шығарылды. *Қорытынды.* Зерттеу нәтижесінде Жетісу өңірін мекендеген қазақтар егіншілік тәжірибесін қалыптастырып, дәнді дақылдар, көкөніс, бақша және техникалық дақылдарды кеңінен өсірген. Егіншілік халықтың тұрмыс салтымен, тағам мәдениетімен, еңбек дәстүрімен тығыз байланыста дамыды.

Түйін сөздер: Жетісу, егіншілік, ауыл шаруашылығы, дәнді дақылдар, көкөніс шаруашылығы, тұрмыс, азық-түлік, қазақ халқы.

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің «XIX–XX ғасыр басындағы Жетісу қазақтарының егіншілік мәдениеті: жаңа архив және тарихи-этнографиялық деректер бойынша» гранттық қаржыландыру жобасы аясында дайындалған (ИРН AP23488973).

Дәйексөз үшін: Ахантаева Ә.Ж. Жетісу өңіріндегі егіншілік өнімдері және оның тұрмыста қолданылуы // Отан тарихы. 2026. Т. 29. №3. 1445–1458-бб. [қазақша]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_3_1445-1458

ПРОДУКЦИЯ ЗЕМЛЕДЕЛИЯ ЖЕТЫСУ И ЕЁ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ В ТРАДИЦИОННОЙ ХОЗЯЙСТВЕННО-БЫТОВОЙ КУЛЬТУРЕ КАЗАХОВ

Амина Жагиппаровна Ахантаева¹

¹ Казахский национальный аграрный исследовательский университет
(Республика Казахстан, 005010, Алматы, проспект Абая, дом 8)
Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор.
<https://orcid.org/0000-0003-1078-5182>. E-mail: amina.68.kz@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Ахантаева А.Ж., 2026

Аннотация. *Введение.* Выращиваемые в Жетысу зерновые, плодовоовощные и технические культуры не только удовлетворяли продовольственные потребности населения, но и широко использовались в меновой торговле, быту и хозяйстве. Исследование особенностей выращивания сельскохозяйственных культур и их применения в быту с историко-этнографической точки зрения позволяет глубже познакомиться с хозяйственной культурой казахов. *Цель исследования* – комплексное изучение основных видов и особенностей сельскохозяйственных культур, их применения в повседневной жизни и социально-экономического значения в регионе Жетысу во второй половине XIX – начале XX века на основе историко-этнографических данных. *Задачи:* определить основные виды зерновых, овощных, бахчевых и технических культур, выращиваемых в регионе Жетысу; проанализировать их сезонное созревание и обеспечение повседневного быта, питания и корма для скота; выявить влияние земледелия на традиционную культуру питания. *Материалы и методы.* Исследование проведено в историко-этнографическом направлении. В качестве основных источников использованы статистические сборники, издания второй половины XIX – начала XX века, труды путешественников и исследователей, полевые этнографические материалы, собранные автором, а также архивные документы. В ходе исследования применялись методы систематизации, анализа и синтеза. *Результаты исследования.* Всесторонне описана функция продуктов земледелия в быту населения. Из зерновых культур готовили муку, талкан, крупы и различные блюда, а овощная и бахчевая продукция дополняла ежедневный рацион. Часть урожая оставляли в качестве семенного фонда на следующий год, а излишки выставлялись на меновую торговлю. *Заключение.* В результате исследования установлено, что казахи, населявшие регион Жетысу, сформировали устойчивый сельскохозяйственный опыт и широко выращивали зерновые, овощные, бахчевые и технические культуры. Земледелие развивалось в тесной связи с образом жизни, культурой питания и трудовыми традициями народа.

Ключевые слова: Жетысу; земледелие; сельское хозяйство; зерновые культуры; овощеводство; продовольственное обеспечение; традиционный быт; казахский народ.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Земледельческая культура казахов Жетысу в XIX – начале XX века: по данным новых архивных и историко-этнографических материалов» (ИРН AP23488973).

Для цитирования: Ахантаева А.Ж. Продукция земледелия Жетысу и ее использование в традиционной хозяйственно-бытовой культуре казахов // Отан тарихы. 2026. Т. 29. №3. С. 1445–1458. [на казахском]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_3_1445-1458

AGRICULTURAL PRODUCTION IN ZHETYSU AND ITS USE IN THE TRADITIONAL HOUSEHOLD CULTURE OF THE KAZAKHS

Amina Zh. Akhantaeva¹

¹ Kazakh National Agrarian Research University
(8, Abay Ave., 005010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of historical sciences, associate professor.
<https://orcid.org/0000-0003-1078-5182>. E-mail: amina.68.kz@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2026
© Akhantaeva A.Zh, 2026

Abstract. Introduction. Cereal, fruit, vegetable, and industrial crops grown in Zhetysu not only met the food needs of the population but were also widely used in barter trade, everyday life, and household management. Studying the characteristics of crop cultivation and their practical application in daily life from a historical and ethnographic perspective provides a deeper understanding of the Kazakh economic culture. *Aim of the study* is a comprehensive investigation into the main types and characteristics of agricultural crops, their everyday applications, and their socio-economic significance in the Zhetysu region during the second half of the 19th and early 20th centuries, based on historical and ethnographic data. *Tasks:* to identify the main types of cereal, vegetable, melon, and industrial crops cultivated in the Zhetysu region; to analyze their seasonal ripening and role in providing for daily life, nutrition, and livestock feed; to reveal the influence of agriculture on the traditional food culture. *Materials and Methods.* The study was conducted using a historical and ethnographic approach. The primary sources included statistical collections, publications from the second half of the 19th to the early 20th century, works of travelers and researchers, field ethnographic materials collected by the author, and archival documents. Methods of systematization, analysis, and synthesis were applied throughout the research. *Results.* The role of agricultural products in the daily life of the population is thoroughly described. Flour, talkan, cereals, and various dishes were prepared from grain crops, while vegetable and melon produce supplemented the daily diet. A portion of the harvest was reserved as a seed fund for the following year, and surplus products were brought to barter trade. *Conclusion.* The study established that the Kazakhs inhabiting the Zhetysu region formed stable agricultural practices and extensively cultivated grain, vegetable, melon, and industrial crops. Agriculture developed in close connection with the people's lifestyle, food culture, and labor traditions.

Keywords: Zhetysu; agriculture; agricultural production; grain crops; vegetable cultivation; food security; traditional household culture; Kazakh people.

Acknowledgment. The article was prepared within the framework of the grant-funded project of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, titled «The agricultural culture of the Zhetysu Kazakhs in the early XIX–XX centuries: according to new archival and historical-ethnographic data» (IRN AP23488973).

For citation: Akhantaeva A.Zh. Agricultural production in Zhetysu and its use in the traditional household culture of the kazakhs // Otan tarihy. 2026. Vol.29. №.3. Pp. 1445–1458. [in Kazakh]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_3_1445-1458

Кіріспе. Жетісу облысының территориясы Орта Азиядағы Ресей империясының шеткері, ең алыс бөлігін алып жатты, ол 40°30'–43°49' солтүстік ендік пен 43°30'–52°40' шығыс бойлық аралығында орналасқан. Шығысы мен оңтүстігінде Жетісу облысы Қытай империясымен, оңтүстік-батысында Ферғана, батысында Сырдария облыстарымен, ал солтүстік-батысы мен солтүстігінде Семей облысымен шектесіп жатыр. Жетісу облысының жалпы аумағы 352 979 шаршы верст⁵ (Пішпек, Пржевальскі уездерімен қоса есептелген), оның ішінде 92 688 шаршы верстасын су айдындары (Балқаш, Алакөл, Ыстықкөл және басқа көлдер) алып жатса, 260 291 шаршы верстасы

⁵ Верст – бес жүз саженге немесе мың бес жүз аршынға тең орыстың ертедегі ұзындық өлшем бірлігі. Шамамен 1 верст 1066,8 метрге тең.

немесе 18 620 056 десятинасы⁶ (бұл жерде қазақ жеріне тиесілі 4 уездің жерінің аумағы), құрлық жерді алып жатыр (кесте 1).

Кесте 1. Жетісу облысындағы төрт уездің жер көлемі [Обзор, 1907: 2].

Уездер	Десятина	Құрлық аумағы (шаршы верст)	Су айдыны (шаршы верст)	Жалпы аумағы (шаршы верст)
Верный	3 965 104	38 126	11 465	49 591
Қапал	5 527 600	53 150	22 282	75 432
Лепсі	5 832 216	56 079	21 788	77 867
Жаркент	3 295 136	31 684	8 300	39 984

Жетісу өңірі – Қазақстандағы ежелгі егіншілік мәдениеті қалыптасқан тарихи аймақ. Өңірдің табиғи-географиялық ерекшеліктері Іле, Қаратал, Ақсу, Лепсі, Тентек және Көксу өзендері суармалы егіншіліктің дамуына қолайлы жағдай туғызды.

Археологиялық зерттеулер Жетісуда егіншілік дәстүрінің сақ, үйсін және түркі дәуірлерінен бастау алатынын дәлелдеп отыр. Қазақ халқының дәстүрлі шаруашылығында мал шаруашылығымен қатар егіншілік те маңызды кәсіптердің бірі болды. Ш. Уәлиханов «... Жалпы диқаншылық Ұлы жүзде XVII ғасырдың басындағы жаныс руының негізгі басшыларының бірі Байғабыл заманынан бастап пайда болды» [Валиханов, 1984: 185], – дейді.

XIX ғасырдың I жартысында Жетісу қазақтарының егіншілікпен айналысқаны жөнінде осы өлкеге келген бірқатар зерттеушілер де жазып қалдырған. 1825 жылдары Іле мен Шелек өзендерінің аңғарларында болған Омбы гарнизондық полкінің дәрігері Ф.К. Зибберштейн зерттеу жазбасында: «Бұл өңір шүйгін шөбімен және егіншілікке қолайлы жерлерінің молдығымен ерекшеленеді. Мұндай қолайлылыққа аталған Шелек өзені көп ықпал етеді [Путевые замечания..., 2007: 232].

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Жетісу қазақтары егіншілікпен қарқынды айналысып, өз тұрмыстарында түрлі егіншілік өнімдерін кеңінен пайдаланғандығын этнограф-ғалым Н.К. Байғабатова да растайды. Ол: «... XX ғасырдың басында қазақтар арасында тәлімі (боғарлы) егіншілік болғанымен, негізгі орын суармалы егіншілікке тиесілі болғандығын айтады. Өз тұжырымын дәлелдеу үшін автор мынадай деректерді келтіреді: 1911 жылы Верный уезінде барлық егіс алқаптарының 97,7%-ы суармалы болған. Қапал уезінде егіншілікпен айналысқан қазақ шаруашылықтарының 87,5%-ы суармалы егістікке, 7,1%-ы тәлімі (боғарлы) егіншілікке, ал қалған 5,4%-ы суармалы және тәлімі егіншілікті қатар жүргізетін аралас шаруашылықтарға тиесілі болған» [Байғабатова, 2003: 174], – дейді.

Материалдар мен әдістер. «Материалы Семиреченского областного статистического комитета» – Жетісу облыстық статистикалық комитеті дайындаған ғылыми-статистикалық жинақтар. Олар негізінен 1897–1908 жылдар аралығында жарық көріп, облыстың табиғи-географиялық ерекшеліктері, егіс көлемі, өсірілген дақыл түрлері, өнім мөлшері және жергілікті халықтың шаруашылық жүргізу ерекшеліктері туралы нақты сандық деректер көрсетілген. Сонымен қатар Жетісудағы егіншілік өнімдерінің таралу аймақтарын, олардың өндіріс көлемін және тұрмыстық қолданысын анықтауға мүмкіндік береді. «Обзор Семиреченской области» – Жетісу әскери губернаторының жыл сайынғы есебіне қосымша ретінде шығарылған ресми анықтамалық-статистикалық басылым, 1882 жылдан бастап жыл сайын жарияланып, кейінгі сандары 1913 жылға дейін үздіксіз жарық көрген. Көптеген сандары Верный қаласында Жетісу облыстық басқармасының баспаханасында басылған және әскери губернатордың Бүкілресейлік императорға ұсынылатын есебінің қосымшасы ретінде дайындалған. Аталған екі дереккөздің ғылыми құндылығы – олардың ресми мемлекеттік статистикаға негізделуі және өңірдің шаруашылық дамуын жыл сайынғы динамикада көрсетуінде. Бұл материалдар арқылы Жетісу өңіріндегі егіншілік өнімдерінің құрамы, егіс көлемінің өзгерісі, негізгі ауыл шаруашылығы дақылдарының таралуы, суармалы егіншіліктің дамуы, өнімнің халық тұрмысындағы орны мен шаруашылықтағы маңызы туралы нақты тарихи қорытындылар жасауға болады. Сондықтан бұл басылымдар зерттеу тақырыбының деректік негізін құрайтын басты тарихи құжаттар болып табылады.

⁶ Десятина – жер көлеміне қатысты орыс халқының ескі өлшем бірлігі. 1 десятина 1,09 гектарға тең.

Зерттеудің маңызды бөлігін XIX–XX ғасырлардағы саяхатшылардың, әскери қызметкерлердің және этнограф-ғалымдардың еңбектері құрайды. Атап айтқанда, Ш. Уәлиханов, Г.В. Гинс, А.Н. Краснов, Л. Костенко, А.М. Никольский және т.б. зерттеушілердің еңбектеріндегі Жетісу өңірінің табиғи жағдайы, егіншілік мәдениеті, ауыл шаруашылығы өнімдері мен олардың тұрмыстық қолданысына қатысты мәліметтер салыстырмалы түрде талданды. Сонымен бірге, қазақстандық А.У. Тоқтабай, Н. Байғабатова, Л. Бисембаева сияқты тарихшылар мен этнологтардың ғылыми еңбектері пайдаланылып, тарихи сабақтастық пен қазіргі ғылыми тұжырымдамалар ескерілді.

Зерттеу барысында архивтік және жарияланған жазба деректермен қатар салыстырмалы этнографиялық материалдар қарастырылды. Басты деректік негізін автордың *«Жетісу өңірі қазақтарының дәстүрлі шаруашылықтары»* тақырыбына сай 2024–2026 жж. ел арасынан жинаған этнографиялық материалдар құрайды. Автор (Ә.А.) қазақ халқының мал, егіншілік шаруашылығына байланысты байланысты әдет-ғұрыптар мен жора-жосындар, аңыз-әпсаналарға байланысты қызықты, этнографиялық деректер, халықтық тәжірибені сипаттап көрсететін материалдар жинақталды.

Әдістемелік тұрғыдан зерттеуде тарихи-салыстырмалы, деректанулық, этнографиялық және жүйелік талдау әдістері қолданылды. Этнографиялық әдіс халықтың дәстүрлі тағам дайындау, астық сақтау, ұн тарту және егін өнімдерін тұрмыста пайдалану тәжірибелерін сипаттауда қолданылды. Жүйелік талдау арқылы егіншілік өнімдерінің өндірілуі, өңделуі және тұтыну арасындағы өзара байланыстар кешенді түрде қарастырылды. Зерттеу нәтижелерін жинақтау кезінде сапалық талдау тәсілі басшылыққа алынды. Өртүрлі дереккөздерден алынған мәліметтер өзара салыстырылып, қайталанатын және бірін-бірі толықтыратын деректер негізінде қорытындылар жасалды. Бұл тәсіл Жетісу өңіріндегі егіншілік өнімдерінің тұрмыстық мәдениеттегі орнын, олардың экономикалық және әлеуметтік маңызын жан-жақты ашуға мүмкіндік берді. Жетісу өңіріндегі егіншілік өнімдері және олардың тұрмыста қолданылуын зерттеу тарихи, этнографиялық және деректанулық әдістерді ұштастырған кешенді әдіснамаға негізделді.

Талқылау. Жетісу қазақтарының шаруашылығы, оның ішінде егіншілігі және оның өнімдерін тұрмыста пайдалануы, әлеуметтік жағдайы, туралы қазақ этнографиясы мен тарихына қатысты мол мұра қалдырған Ш.Уәлихановтың маңызды мәліметтері құнды. Ш. Уәлихановтың «Егіншілік туралы», Н.К. Байғабатованың «К вопросу о состоянии земледельческого хозяйства казахов Жетысу в конце XIX – начале XX вв.», Л. Бисембаеваның Жетісу қазақтарының жаңа тұрмысқа бейімделуі (XIX ғас. II жартысы–XX ғас. басы) және А.У. Тоқтабай мен Н.А. Досымбетовтың «Traditional Kazakh Agriculture in the Studies of Russian Scientists and Travelers of the 18th–19th Centuries» атты ғылыми зерттеу еңбектерінің Жетісу қазақтарының жер шаруашылығына байланысты тарихи этнографиялық тұрғыдан жазылған құнды мәліметтерді кездестіреміз. Л. Костенконың «Очерки Семиреченского края (Путевые письма)», Г.К. Гинстің «В киргизских аулах: очерки из поездки по Семиречью» және А.М. Никольскийдің «Путешествие на озеро Балхаш и в Семиреченскую область» атты еңбектерінде қазақтардың егіншілігі, олардың пайдаланған тағамдары туралы жазып қалдырған.

Зерттеу нәтижелері. Жетісу өңіріндегі егіншіліктің дамуы, одан алынған өнімдер, оның тұрмыста қолданылуы мәселенің зерттелу деңгейіне тоқталсақ, ең алдымен, XIX ғасырдағы орыс тарихнамасында, XX ғасырдың басындағы еңбектерде, кеңестік тарихи ғылымда және Қазақстан тәуелсіздігі кезеңіндегі зерттеулерде бұл тақырыптың кейбір жекелеген қырлары қарастырылғанымен, ол арнайы ғылыми зерттеу нысанына айналмағанын атап өткен жөн.

Б.з.д. X–IX ғасырларда Қаратал мен Көксу өзендерінің аңғарларындағы Құйған және Талапты қоныстарында тұрғындар теселі егіншілікпен және жайылымдық мал шаруашылығымен айналысқандығын көреміз. «... Егіншілік әсіресе Көксу, Шу, Талас және Қаратал өзендерінің жағалауларында жақсы дамыған. Мұны тұрғын үйлердің ішінен де, егістік алқаптардан да табылған көптеген келсаптар, кетпендер, орақ сынықтары және астық үккіштер дәлелдейді. Олар әлі күрделі суару жүйелерін сала алмағандықтан, су тасқыны кезінде мезгіл-мезгіл су басатын төменгі өзен табандарын немесе қазіргі уақытта құрғап қалған, Ешкіөлмес тауларынан ағатын шағын жылғаларды пайдаланған» [Летопись, 2012: 22].

Қазба жұмыстары кезінде Жетісу өңірін мекендеген үйсіндер тек мал өсірумен ғана айналыспай кешенді шаруашылық жүргізгені, яғни мал шаруашылығы мен егіншілікті қатар дамытқан, оны тұрақты қоныстары дәлелдейді. Палеоботаникалық зерттеулер нәтижесінде бидай, тары, арпа дәндері, ал Тұзсай қонысынан күріш пен күріш қауызы табылған, бұл бидай сорттарының

бірі тек қолдан суару жүйесі арқылы ғана өсірілуі мүмкін болған. Дәнді дақылдарды ұнтақтау үшін екі жалпақ тастан қол диірмен жасаған [Летопись, 2012: 45].

Моңғол шапқыншылығының нәтижесінде қалалар, суару жүйелері қирап, егістіктер мен бақтар қиратылды, ортағасырлық тарихшы Рашид ад-Дин былай деп жазған: «Іле аңғарында ашаршылық болды, көптеген адамдар қаза тапты».

1259 жылы саяхатшы Чан-Дэ көптеген бекініс дуалдары мен басқа да қираған құрылыстардың бар екенін атап өтіп, «барлық жерде қаңырап бос қалған» деп жазған.

Ал Вильгельм де Рубрук Жетісуда болған кезінде көптеген қалалардың жойылып, егіншіліктің құлдырағанын және өңделетін жерлердің көшпелілердің жайылымына айналғанын көрсеткен.моңғолдарға дейінгі дәуірде жоғары деңгейде дамыған оңтүстік-шығыс Қазақстан қалалары – Тальхир, Алматы, Қаялық, Ілебалық, Екі-Оғыз – құлдырай бастады деп жазған [Летопись, 2012: 106].

Қазақ халқының диқаншылығы жөнінде «... 1691 жылғы 9 наурыз бен 29 мамыр аралығында Иркутск воеводасы Леонтий Константинович Кислянский Мәскеу атқыштарының капитаны Осип Бумаковпен бірге Бошухту қонтайшы жіберген қалмақ елшілігін қабылдады. Дипломатиялық келіссөздер барысында олар елшілерден сол кезеңде Тәуке хан билеген Қазақ хандығы туралы сұрастырды. Қалмақ өкілдерінің жауаптарында хандық аумағында егіншілік пен бау-бақша өсірудің дамуы туралы маңызды дерек кездеседі: «...Елшілер былай деді: Қазақ ордасында (*Қазақ хандығы – Автордың ескертпесі*) шағын қалалардың жанында да, ауыл-ауылдарда да астықтың барлық түрін мол егеді... Сондай-ақ қалалар мен ауылдарда бақтар өте көп, ал бақтарда түрлі жеміс-жидектер: алма, жүзім мен шие, қара өрік пен шебуга, үлкен грек жаңғақтары және басқа да жемістер бар...» [Тохтабай, Досымбетов., 2025: 1688].

Жалпы қазақ халқын негізінен көшпелілер құрайды деген көзқарас патшалық Ресей тарапынан қалыптасқан, бірақ төмендегі кестеге қарасақ, екеуінің ара салмағында анау айтарлықтай айырмашылық жоқ екенін көруімізге болады (кесте 2).

Кесте 2. Уездер бойынша өткен жылмен салыстырғандағы отырықшы мен көшпелі халық бөлінісі [Обзор, 1907: 4].

Уездер	Отырықшы халық (1905) ж.	Отырықшы халық (1906) ж.	Көшпелі халық (1905) ж.	Көшпелі халық (1906) ж.
Верный	51 646	56 086	46 436	54 062
Қапал	14 771	14 465	29 848	31 661
Лепсі	21 160	28 014	27 998	30 056
Жаркент	13 039	21 745	9 477	9 309

Бұл кестедегі сандар жәй ойдан алынған сандар емес, арнайы Жетісу әскери губернаторының жыл сайынғы статистикалық комитетінің зерттеуі бойынша жасалып, сарапталған есеп.

Жетісу қазақтарының тұрмысында астық өнімдері ерекше орын алды. *Дәнді дақылдар* – егіншілік өнімдерінің ең маңызды тобы. Оларға бидай, арпа, күріш, жүгері, сұлы және тары жатады. А.И. Левшин «... Қазақтар егін арасында қара бидай, бидай, арпа, әсіресе өте көп мөлшерде тары, сондай-ақ азырақ көлемде қарбыз бен қауын өсіреді. Тарының әр сабағынан 50-60 дәннен, ал бидайдан 10-15 дәннен жинап алады» (Левшин, 1996: 380), – дейді. Жетісуда бидай, арпа, тары, сұлы және жүгері кең таралған дақылдар, әсіресе Іле, Верный, Жаркент, Қапал уездерінде суармалы жерлерде бидай мен арпадан мол өнім алып отырған. Қазақтар бидайдан ұн, тарыдан жент жасап күнделікті тағам ретінде пайдаланылған. Ұннан нан, бауырсақ, қаттама, күлше сияқты тағамдар, ал тарыдан жент, талқан, сөк жасалып, ұзақ сақталатын азық ретінде пайдаланған.

Л. Костенко «Очерки Семиреченского края (Путевые письма)» атты еңбегінде қазақтардың егіншілігі туралы былай жазады: «... Халықтың басты шаруашылық кәсібі егіншілік болды. Өңірде жаздық және күздік қара бидай, бидай, сұлы, арпа, тары мен қарақұмық өсірілді. Бұдан басқа, айтарлықтай көлемде картоп егіліп отырды. Өндірілген астықтың негізгі бөлігі халықтың өз азық-түлігі ретінде қажеттеріне жұмсады, бірақ сатуға көрші елдерге сыртқа шығармады. Дегенмен де оның бір бөлігі көшпелі қазақтарға сатылады, ал тағы бір бөлігі спирт және сыра қайнату зауыттарына өткізіледі [Костенко, 1872: 170].

Отырықшы халықтың басым бөлігінің жыл бойғы негізгі азығы бидай наны болғандықтан, олардың азық-түлікпен қамтамасыз етілу деңгейі әрдайым бидай өнімінің мөлшеріне тәуелді болды [Обзор, 1908: 43]. Қазақтар ұннан дайындалатын тағамдарды күнделікті тұрмысында кеңінен пайдаланған. И. Фальктің жазбаларына сәйкес, олар нан, шелпек, көже (бидай көжесі және тары көжесі), бөртеден дайындалатын ботқа (буға піскен тарыдан әзірленетін тағам), қарабыламық және қуырмаш сияқты ұлттық тағамдарды әзірлеген [Фальк, 1999: 132].

XIX ғасырдың соңына дейін Жетісу өлкесінің диқандары астық өнімдерінің дәстүрлі түрлері болып табылатын бидай, тары, арпа және сұлы, жүгері өсірумен айналысса, ғасыр соңынан бастап күріш дақылы кеңінен егіле бастады. Бидайдың екі негізгі түрі – ақ және қызыл бидай – жергілікті климат пен суару жағдайына қарай әртүрлі алқаптарда егілді. Ақ бидай негізінен суғарылмайтын жерлерде өсіріліп, ұнының сапасы жоғары саналды, ал қызыл бидай масақтағы берік құрылымымен және ысырапсыз өнімділігімен ерекшеленді [АӨЖМ]. Жалпы алғанда, бидай әлем бойынша 148 елдің негізгі азық-түлігі ретінде, экономикалық және мәдени маңызы зор дақыл болып табылады. Дүниежүзілік астық өндірісінің шамамен 60 пайызы бидай үлесіне тиеді. Бидайдың жиырмадан астам түрі белгілі, олардың ішінде ең көп таралғаны жұмсақ бидай, ол жер шарының түрлі аймақтарында кеңінен өсіріледі. Бидай дәнінің тағамдық және технологиялық қасиеттері оның әмбебап шаруашылықтық мәнін айқындайды: ол құнарлы әрі қуатты азық болумен қатар, ұзақ сақталады, оңай тасымалданады және өңделіп әртүрлі өнім түрлеріне айналдырылады. Мәселен, биайдан крахмал, спирт, май, клейковина алынса, оның сабанынан қағаз, картон және тұрмыстық бұйымдар өндіріледі.

Қазақ қоғамында егіншілік өнімдері тұрмыстық мәдениеттің бір бөлігіне айналған. Нан қасиетті тағам ретінде бағаланып, оған ерекше құрмет көрсетілген. «Ас атасы – нан» деген халық даналығы астық өнімдерінің қоғамдағы маңызын көрсетеді.

Астықтан жасалатын «нан» қасиетті тағам. Нанды «нан» деп алғаш атаған кім? Бұл грек сөзінен шыққан атау. Гректер нанды арнаулы қыш құмыраға – «клибаносқа» салып пісірген, кейінірек ежелгі герман, славян және басқа халықтарға таралған «хлайфс» деген гота сөзі содан шыққан. Біздің «хлеб» (нан) деген сөзімізбен үндес байырғы неміс тілінде «хлайб» деген, ал эстондарда – «лайб» деген сөздер бар. Нанның дүниеге келуі – қашан да ғажап. Нан пісірген адамдар әрқашан сыйлы да құрметті болған. Айталық, Грецияда наубайлар ең мәртебелі мемлекеттік қызметке отыруға праволы болған екен [Ас атасы, 1989: 3]. Бір үзім нан үшін адам баласы не істемеген. Нан жарықтықты ата-бабаларымыз да жоғары бағалаған. Олар «жоғарыда құран тұрса, аяғыңның астына нан қойып алуға болмайды, жоғарыда нан тұрса, аяғыңның астына құранды қойып алуға болады» – деген. Сонымен қатар «Шыным осы, нан ұрсын» – деп, ант-су ішкенде де, бір ауыз сөзге сенген. Ертеректе Сыр бойында осы күнгі «Тартоғай» ауылында Әлімбет деген байға ас беріліпті. Қызылқұм елінен Нарбай деген кісі жүйрік атымен келіпті. Сол ат бәйгеде үздік келген екен. Сонда тұрған біреулер «жаусыз ауыл даусыз болған ба, бәйгені айдаладағы құм еліне қалай қиямыз» деген екен. Содан бір топ пәлеқорлар ұйымдасып, «бұл атты құнанында ұрлатып едік» деп аттың шылауынан ұстапты. Сонда Қызылқұмның қалың еліне аты мәлім Құттымұрат деген кісі нан ұстап ортаға шығыпты. Міне, наным, міне жаным, бұл ат Нарбайдың өз аты. Кезінде Үргеніштің базарынан бес қараның пұлын беріп, сатып алғанын көргенмін. Менің сөзіме сенбей, осы ат менікі дейтін адам болса, ортаға шығып нан ұстасын, – дейді. Сонда жалақордың еңсесі түсіп, ортаға шыға алмай шөгіп қалыпты. Мұның өзінен халқымыздың нанды сонау замандардан бері адам жанынан да артық бағалағанын байқауға болады. Аталарымыз «алтын-күміс тас екен, арпа-бидай ас екен – деп, ақшадан да алтыннан да нанды артық көрген. Нансыз өмірдің жоқ екендігін осы сөз арқылы дәлелдеген» [Сыр бойы..., 2026: 121].

Тары – бағалы жармалық дақыл. Оны өзбектер «тарык», түркімендер «дары», түріктер «дара», монғолдар «тары» деп атайды. Қазақтар да «тары» дейді. «Биайдан бір тамғанда, тарыдан екі тамады» дейді қазақ. Тары... Қазақ халқының ежелден келе жатқан мәдени дақылдарының ішіндегі олардың тіршілігі үшін ең маңызды орын алатыны да, тұрмыстық ерекшеліктеріне ыңғайлысы да тары болған. Өзендер мен көлдерді жағалай қоныс теуіп, жаз айларында қысқа мерзімде пісіп үлгеретін тарыны егіп, өздеріне қыстық азық жинап алуды көшіп-қонып мал баққан қазақтар да өте ерте үйренген [АӨЖМ]. Қазақстан жерінде қоныс тепкен тайпалардың ежелгі мекендері мен қола дәуірінде өмір сүрген сақ тайпалары көсемдерінің обаларын, ерте және орта ғасырлық қалалар мен қорғандарды қазу кезінде тары сабанының және дәндерінің табылуы осының айғағы болса керек.

Әрине, бұл деректерді негізге алып тарының отаны тек Қазақстан жері деген ұғым тұмауы керек, кейінгі кезде ғалымдар тарының отаны Қытай, Монғолия және Қазақстанның оңтүстік-шығысы екенін анықтап отыр.

Көшпелілер арасында астық өнімдерінің ішінде ең көп тұтынылғаны – қуырылған тары жармасы еді. Ол құрғақ күйінде де, суға қайнатылып, аздаған сүт қосылған сұйық ботқа түрінде де желінді. Тары болмаған жағдайда оның орнына арпа, бидай, жүгері және тіпті бұршақ та пайдаланылды [Обзор, 1907: 48]. Ш.Уәлиханов: « ... Ұлы жүзде көбіне тары егеді, оны қырғыз-қайсақтар (қазақтар – Ә.Ж.) қыста сүт жоқ кезде пайдаланады» [Валиханов, 1984: 185], – дейді.

Тарының кең таралған түрлері *ақбикеш*, *ақтары*, *қызылтары*, *сарытары*, *алабүйрек*, *қырық күндік* болды. Тарыны суармалы жерге, мамырдың аяғынан маусымның соңына дейін егеді. Тарының кеш егілуінің себебі бар, ол бидай мен арпаға қарағанда аз уақытта өсіп-өнеді, қазақтар көбіне қырық күндік тарыны еккен, сол уақыт ішінде тарыны күтіп-баптап, құстардан қорғап, жинап алған.

Арпа мен бидайды егу технологиясы қандай болса тарыны егу жұмыстары да солай жүргізілген. Тары егетін жерді бірінші – арам шөптерден тазалап, бір рет жыртады да дәнді сеуіп, тегістеп тырмалайды. Су жеткілікті болса, жаз мезгілінде бес мәртеге дейін суғаруға болады. Бірінші суғарым тарыны еккеннен кейін 12–15 күннен соң, екінші суғарылым осынша уақыттан кейін жүргізілген, кейде үш мәрте, тіптен су аз болғанда екі рет ғана суғарылған, ал осы кезде егіннің түсімі өте төмен болған. Тары негізінен тамыздың орталарында піседі, пісіп жетілу уақыты бірақ та кейде ерте, кейде кеш қыркүйектің орталарына дейін баратын болған. Піскен тарыны орып, баулап қырмаға тасиды, сол жерде көбіне түйемен, ал өгізбен бастыру өте сирек кездескен. Өгізбен бастырмаудың себебі тарыны тұяқтарымен майдалап тастайтын болған [АӨЖМ].

Тарының құрамында адам организміне қажетті түрлі витаминдер мен белоктар, майлар мен минералды заттар көп. Тарыдан жент, мәйсөк, балсөк т.б. көптеген тағамдар дайындаған. Ал енді тарыны қалай түйіп дайындайды, соған тоқталайық. Осы жерде айта кететін жайт «тарының» дайындалу жолдары мен одан жасалатын тағамдардың жасалу жолдарына ғана тоқталғалы отырмыз. Әр диқан тарысын жинап алған соң, шегінен алып тамақ қылып отырған. Қуырған тарыны «сөк» депте атайды. Тарыны сөкке айналдыру үшін ол жел өтіне суырылып шөп-шаламнан тазартылады (I). Тарыны таза жылы суға бірнеше қайтара жуады. Қазанға су құйып бір қайнатып алынады. Қазандағы тарының қауызы ашыла бастаған кезде оны сүзіп алады. Алдын-ала дайындап қойған шиге немесе таза матаның бетіне жаяды. Әбден дегдіген соң 2–3 кг-дайын қазанға салып қуырады, қуырған кезде былғауышпен күйіп кетпеуі үшін былғап отырады. Қуырған тарыны ыстық күйінде екінші біреулер келіге салып түйеді, сөйтіп қауызынан ажыратады. Түйілген тарыны әбден қауызынан ажырату үшін бірнеше рет түйетін болған, мұны «ақтау» деп те атаған. Ақталған тарыны жел өтіне желпіп суырады, кейде елеуішпен елеп қауызынан ажыратып алатын болған (II). Міне сөкті осылай дайындайтын болған.

Сөкті диірменге тартып талқан жасаған. Сөкті де, талқанды да құрғақ жерде сақтайтын болған. Сөктен алдында айтқандай түрлі тағамдар дайындаған соның бірі «мәйсөк» – 1–2 кг дайын сөкті алып, жақсылап жылы суға жуады, сөйтіп оны орамалдың бетіне дегдітіп қояды, содан кейін ыдысқа салып қажетінше май, қант қосып араластырады. Тағы бір тағамның түрі қауынға жаншылған сөк, әбден піскен қауынды жарып дәнінен ажыратып тіліп-тіліп ыдысқа салады, оның үстіне керегінше сөк салады, сөйтіп қауынға жаншиды, оны «қауынқат» немесе «қауын сөк», «қауын жаншпа» деп атаған. Құрамы 3–4 кг қауынға жарты килограммдай сөк қосуға болады [АӨЖМ].

Сүт тағамдары мен бидай қазақтардың негізгі асы болып табылады. Ешкі, қой және сиыр сүтінен айран (ұйыған сүт) және қатты құрт (ащы ірімшік) дайындалады. Түйе сүтін шайға қосып ішеді. Көже – ең үйреншікті, күнделікті тағам. Оны дайындау үшін бидай дәндерін ағаш келіде түйеді, осылайша дәндер біршама уатылып, жібіген кезде, оларды қазанға көп су құйып қайнатады, бұл сорпаға айран немесе шикі (жаңа сауылған) сүт қосады. Орыстардан алынатын ұн бауырсақ пісіруге жұмсалады, ол – қойдың майына қуырылған қамыр бөліктері [Никольский, 1885: 81].

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында қант пен нан қазақтар тұрмысына енген таңсық тағамдардың бірі болды. Қазақ ауылдарын аралауға шыққан жергілікті әкімшілік шенеунігі қазақтардың үйіне түсіп, дастархан басында көмекшісінің оларға маңғаздана бір кесек қант пен бір үзім наннан үлестіре бастағанын, бірақ қанша жегілері келіп тұрса да, отағасы басын изеп рұқсат бермей, үй ішіндегілердің ол тағамдарға қол созбағанын жазады. Сонымен бірге бұл тағамдардың бірте-бірте шілдехана, жылдық ас, үйлену тойы сияқты көпшілік жиын той дастарханының да сәніне айнала бастағанынан хабар береді [Бисембаева, 2020: 31].

1909 жылдың жазында Жетісу өңіріне ұзақ іссапар жасаған, орыс заңгер-ғалымы Г.К. Гинс қазақтардың тамақтану салттарын суреттейді: «Мен ояғанда әйелдер әлдеқашан тұрып, айран ішіп отыр екен. Бізге де айран берді, оған қоса сүтке қайнатылған тары ұсынды. Дәмі жақсы болып көрінді. Біз бауырсақпен шай іштік. Бауырсақ – қойдың майына пісірілген, көлемі мен пішіні жағынан жастықша тәрізді кәмпиттерді еске түсіретін нан тағамы. Олар қазақтар дастарқан деп атайтын, кілемнің үстіне төселетін ас жаюға арналған матаға шашылып қойылған еді» [Гинс, 1913: 296-298], – дейді.

Енді күріш шаруашылығына тоқталсақ Іле өзенінің төменгі ағысы мен Балқаш маңында күріш егу дәстүрі қалыптасты. Күріш жергілікті халықтың азық-түлік қорын толықтырып, сауда-саттықта да маңызды орын алды.

Жетісу өңірі қазақтары егіс науқанын қай уақытта бастаған деген сұраққа келетін болсақ, наурыз және сәуір айларында сақталған суық ауа райы, сондай-ақ осы айларда жиі жауған қар мен жаңбыр егіс жұмыстарына кедергі келтірген. Соның салдарынан егіс науқаны мамыр айының ортасына дейін, ал Жаркент уезінде маусымның алғашқы күндеріне дейін созылады. Жетісу өлкесінде астықтың қазіргі таңда да өсіріп пайдаланып жүрген түрлерін ертеде де пайдаланған деп айта аламыз. Төмендегі кестеден Жетісу облысы аумағында егілген астық тұқымдарын көреміз (кесте 3).

Кесте 3. Облыстың әрбір уезі бойынша астықтың жекелеген түрлері мен картоптың өнімі төмендегідей мөлшерде (пұтпен⁷) анықталды [Обзор, 1907: 46].

Р/с	Дақыл түрлері	Верный уезі	Қапал уезі	Лепсі уезі	Жаркент уезі
1.	Күздік бидай	242355	1707	3190	825
2.	Жаздық бидай	3159665	1195771	2020035	929286
3.	Күздік қара бидай	42916	6381	8892	169
4.	Жаздық қара бидай	23153	56116	226557	7138
5.	Арпа	385674	28716	156823	367827
6.	Сұлы	1708564	1019647	909771	599880
7.	Тары	844231	882197	630980	151743
8.	Бұршақ	10771	3955	9326	13718
9.	Күріш	43289	–	–	152700
10.	Қарақұмық	516	540	3754	–
11.	Жүгері	9840	–	–	1150
12.	Картоп	359125	125440	112206	76345
13.	Барлығы	6830124	3320472	4081534	2300781
14.	Себілген тұқым	1077963	386857	482686	261074
Тұқымдықты шегергеннен кейінгі өнім		5752161	2933615	3598848	2039607

Енді осы жерде қазақтардың тұтынған тағамдарының сол кездегі бағасын да көрсетіп кетуді жөн санап отырмыз. Мысалыға: шақпақ қанттың 1 пұты 14 сом, күнбағыс майының 1 пұты – 14 тиын, бидай ұнының 1 пұты – 90 тиын, картоптың 1 пұты – 42 тиын болған [Бисембаева, 2020: 31–32].

Бақша және көкөніс дақылдары: Көкөністер дәрумендер мен минералдарға бай болғандықтан адам денсаулығына, дұрыс тамақтануында маңызды орын алады. Картоп, сәбіз, қызылша, пияз, қызанақ, қияр сияқты көкөністер халықтың күнделікті тұтынатын тағамының қатарына жатады, оларды ұзақ мерзімге сақтауға болады. Жетісуда қауын, қарбыз, асқабақ, пияз, сәбіз, қызылша және картоп өсірілді. Өсіресе Жаркент өңірі бақша өнімдерімен танымал болды, бұл дақылдар тағам ретінде ғана емес, халықтық медицинада да кеңінен қолданылған.

⁷ Пұт – Ресей империясының дәстүрлі өлшем жүйесінде қолданылған салмақ (масса) бірлігі. Бір пұт 40 фунтқа, яғни шамамен 16,38 килограмға тең. Бұл өлшем Қазақстан аумағында XIX ғасыр мен XX ғасырдың басында астық, ұн және басқа да ауылшаруашылық өнімдерінің салмағын есептеуде кеңінен қолданылған.

Көкөніс өсірумен халық үлкен жауапкершілікпен айналысқан. Өсірілетін көкөніс-бақша дақылдарының ішінде ерекше атап өтуге тұрарлығы – Құлжа (қазіргі Қытайдың Іле өңіріндегі қала жақтан әкелінген қауын тұқымдары) тұқымынан өсірілетін тәтті қауынның ерекше бір түрін айтуға болады. Бұл Жетісу мен Іле өңірі арасындағы ауыл шаруашылығы тәжірибесі мен тұқым алмасуының болғанын көрсетеді. Жетісуда тек дәнді дақылдар ғана емес, көкөніс пен бақша шаруашылығының да жақсы дамығаны, сондай-ақ Құлжа өңірінен әкелінген жоғары сапалы қауын сұрыптарының өсірілгені байқалады» [Костенко, 1872: 170].

Қауын мен қарбыздың кептірілген түрлері қысқы азық ретінде сақталған. Бақша өнімдерінің ішінде әсіресе асқабақ пен қауын ерекше назар аударады. Дереккөздер қазақтардың ежелден бері қысқа азық-түлік дайындаудың түрлі әдістерін қолданғанын куәландырады. Дәстүрлі қысқы дайындамалардың бірі – қауынқақ (жұқа тілімдерге кесіліп, күнге кептірілген қауын). Бұл өнім кеңінен танымал және қыс мезгілінде тағам ретінде тұтынылады. Асқабақтар тек тағам ғана емес, ыдыс ретінде де пайдаланылады. Асқабақты қазақтар сүтке қосып қайнатып жеген, олардың дәндерін ішектегі құрттарды түсіру үшін де пайдаланған. Қауындар өздерінің дәмімен танымал және екі түрге бөлінеді. Олардың бір түрінің еті жасыл түсті болып келеді және қабығына дейін тәтті болады. Қауын жергілікті тұрғындардың ең сүйікті тағамдарының бірі саналады және қыс бойы сақталады. Көкөніс пен бақша өнімдері түрлі тағамдарға қосылып, қыс мезгіліне арнап кептірілді немесе арнайы қоймаларда сақталды. Верный уезінде көкөніс шаруашылығы басқа уездерге қарағанда анағұрлым жақсы дамыды. Бұған И.Х. Шнитниковаға тиесілі кептірілген көкөніс пен консерві өндіретін фабриканың көкөніске деген жоғары сұранысы себеп болды. Көкөніс өсіруге қарағанда бақша шаруашылығының (қауын-қарбыз өсірудің) маңызы зор еді. Ол өнімді сатудан жақсы табыс әкелумен қатар, әрбір шаруашылық үшін дерлік міндетті сала саналды, өйткені күзгі егін жинау кезінде қарбыз, қауын және қияр барлық жұмысшылардың негізгі азығы болды.

Бау бақша, жемістер. Г.К. Гинс Жетісу жерін мекендеген қазақтардың тұрмыс тіршілігін, шаруашылығы туралы көрген, білгендерін былайша суреттеп жазып қалдырған: «...Жазықтың кейбір тұстарында қырғыз (қазақ – Ә.Ж.) бақтары қарауытып, шағын дақтар болып көрінеді. Бұл бақтар – егістіктің немесе қыстаудың маңына отырғызылған бірнеше ағаштан ғана тұратын қатар не шағын топ. Бұл егістіктер де, қыстаулар да, бақтар да өзінің қарапайым, алғашқы қалпын сақтаған. Мұндай қырғыздардың (қазақтардың – Ә.Ж.) егістігі енді кездейсоқ әрі жүйесіз емес, қайта бидай өсіруді басты орынға қойған, саналы түрде ұйымдастырылған дұрыс ауыл шаруашылығына айналған. Олар хуторларда тұрады, киіздің орнына үйлер салып, қоныстарының жанына нағыз жеміс бақтарын өсірген...» [Гинс, 1913: 298].

Өңірде бау-бақша шаруашылығының дамытылуы олардан алынатын өнімдерден жасалынған, Жетісу жеріне таңсық, әртүрлі жеміс-жидектерден қайнатпаларды, тәтті нандарды сатылымға шығарды [Бисембаева, 2020: 31–32].

Г.В Гинс қазақтардың бау-бақшамен қалай айналысатыны туралы айтады: «.. Білдебай – үлгілі шаруашылық иесі әрі беделді адам. Ол өз бетінше орысша сауат ашқан, көптеген орыс сөздерін біледі. Өте шебер аңшы, аңшылықты жақсы көретін адам, сондай-ақ бағбан. Оның хуторында жиырма десятина егістікпен қатар бес десятина жеміс бағы бар. – «Қойын бағып қана отырған, жердің өз қолынан кетіп бара жатқанын сезбейтін қырғыз (қазақ – Ә.Ж.) ақымақ. Нағыз байлық – жерде. Артық бір сомымды да малға жұмсамаймын, баққа жаңа ағаш сатып аламын. Көршілерім маған күліп, мазақ етеді, бірақ уақыт өте кімнің дұрыс болғанын көреді», – дейді ол. Білдебай – өте қабілетті адам. Ол орыстардың арасында жүріп, көп нәрсе үйренген» [Гинс, 1913: 296–298], – дейді.

«Талдықорған» қаласының атауының да шығу тегі осы көптеп отырғызылған «тал» яғни бау, ағаш, талдардың көп болуымен тікелей байланысты болуы керек, әр жылдары әртүрлі аталған негізінен тарихи атауы «Тал қорған» болған. Қазақтар жер-су аттарын қойғанда сол жердің ерекшеліктерін ескеріп қоятын болған. Кеңестік тарихшылар оған «Гавриловское» атауын бекітті, бірақ Талдықорған ешқашан «Гавриловка» болмаған. Ғасырлар бойы бұл жер «Тал қорған» деп аталып, қыстау орны болған. «Гавриловка» атауының шығу тарихы мынадай. «Мойка» хуторы маңында Гаврилов деген екі ағайынды тұрған. Олардың бірі жүн мен мал терісін сатып алып, терілерді өңдеп, тон тігіп сатумен айналысқан. Екіншісі арзан самогон қайнатқан. Ол кезде бір бөтелке арақтың бағасы 6 рубль тұрған. Бұл ақшаға арық қозыларды емес, төрт жақсы қой сатып алуға болатын. Сондықтан оған қазақтар жан-жақтан келіп тұрған. «Қайда бара жатырсың?» деген сұраққа олар: «Гавриловка бара жатырмын!» деп жауап берген. Сөйтіп, бұл атау айналадағы

өңірлерге кеңінен тарап кеткен. Алайда бұл жердің байырғы атауы – «Тал қорған» болған [Летопись, 2012: 165].

Барлық жерде бақтардың көп бөлігінің ағаштары күтіп бапталмаған және қураған ағаштары қырқылып тазаланбаған. Соның салдарынан олар алма күйесі, жеміс жемірі (жеміс құрты) сияқты зиянкестердің жаппай шабуылына ұшырап, түрлі саңырауқұлақ ауруларынан зардап шегеді. Алма мен алмұрт ағаштары бұл ауруларға анағұрлым төзімді келеді. Ал сүйекті жеміс ағаштары (өрік, шабдалы, алхоры, шие және т.б.) 1880-жылдары Жетісу бақтарының мақтанышы болғанымен, жылдан-жылға азайып барады. Бұған олардың камедь ағуы, қалталы саңырауқұлақ аурулары және басқа да дерттерге шалдығуы, әрі олармен тиімді күресудің мүмкін еместігі себеп болып отыр.

Әрине, бұған ерекше жағдайлар да бар. Кейбір бақ иелері өз бақтарын ғылыми талаптарға сай күтіп-баптайды, зиянкестерге қарсы белсенді күрес жүргізіп, ағаштарды зиянды жәндіктерді жоятын түрлі ерітінділермен бүркіп залалсыздандырады. Бірақ жекелеген адамдар ғана емес, жалпы барлығы осылай бау-бақшаларын күтіп баптау керек, сонда ғана мәселенің толық шешімі табылады.

Сонымен қатар, қолдан отырғызылған бақтар табиғи жабайы жеміс ағаштарына жақын орналасқан өңірлерде (мысалы, Верный қаласы мен оның маңында) жеке бақтардағы зиянкестермен күрес тек мемлекеттік орман алқаптарында да бір мезгілде осындай шаралар жүргізілген жағдайда ғана тиімді болар еді. Алайда облыстағы орман шаруашылығының сол кездегі жағдайында мұны жүзеге асыру мүмкін емес болатын.

Жемістің мол өнім берусе де олардың бағасы әдеттегі деңгейде болды; тек *«апорт» алмасының* бағасы ғана қымбат болды. Күзде оның ең таңдаулы алмаларды ортадағы делдалдар мың данасын 8 сомнан сатып алды, Ташкентке апарып сатып біршама табысқа жетті. Алманың жаздық сорттары жергілікті жерде бір арбасы 1–2 сомнан сатылды. Қыс айларында баға көтерілді, бөлшек саудада алманың он данасы 30–60 тиыннан, ал алмұрттар 15–40 тиыннан сатылды [Обзор, 1907: 62–63].

Жүзім тек Пішпек, Верный және Жаркент уездерінде ғана өсірілді. Қапал уезінің Сарқан станицасында кейбір шаруалардың жүзім өсіруге жасаған әрекеттері сәтсіз аяқталды. 1905–1906 жылғы қыста бұл станицадағы барлық жүзімдіктер үсіп кетті. Сондықтан олардың иелері жүзімдіктерді қайта қалпына келтіруге ниет білдірмеді, өйткені мұндай шаруашылық жұмсалған шығынды ақтамайды деп санады [Обзор, 1907: 63]. Верный уезінде де жүзім жақсы өсіп, мол өнім берді, әсіресе Верный қаласының шығыс жағында. Өсіріліп жатқан сорттар жергілікті климатқа бейімделмегендіктен, оларды ерте пісетін сорттармен алмастыру қажет болды. Кейбір шаруалар бұған назар аударма бастаған. 1906 жылы жүзім өнімі өткен жылмен салыстырғанда молырақ болғанымен, оның бағасы төмендеген жоқ: Верныйда бір пұты 1 сом 60 тиыннан 4 сомға дейін, ал Жаркентте 40 тиыннан 1 сом 20 тиынға дейін сатылды [Обзор, 1907: 62].

Техникалық дақылдар. XX ғасырдың басында Жетісуда қант қызылшасы мен темекі шаруашылығы дами бастады. Қант қызылшасы қант өндірісінің негізгі шикізаты болып табылады және аймақ экономикасында маңызды орын алады. Техникалық дақылдар мақта, күнбағыс, зығыр, қант қызылшасы болып табылады. Мақтадан тоқыма өнеркәсібіне қажетті шикізат алынса, күнбағыстан өсімдік майы өндіріледі. Егіншілік өнімдері жергілікті базарларда айырбас саудасының негізгі тауарларының бірі болды. Қазақтар астық пен бақша өнімдерін мал өнімдеріне, тұрмыстық заттарға және қолөнер бұйымдарына айырбастап отырған.

Мал азығы ретінде пайдаланылуы. Арпа, сұлы және жүгеріні мал азығына пайдаланып, қыстық жем-шөп қорын дайындауда маңызды рөл атқарды, бұл егіншілік пен мал шаруашылығының өзара байланысын күшейтті. Мал шаруашылығы мен егіншілік бір-бірімен тығыз байланысты дамыған, мал азығын дайындауда егіншілік өнімдері маңызды рөл атқарған.

Өнеркәсіптік мақсатта және халық тұтынатын товар ретінде қолданылуы: Көптеген егіншілік өнімдері өнеркәсіп салаларында шикізат ретінде пайдаланылады. Мақтадан мата, жіп және басқа тоқыма бұйымдары өндіріледі. Халықтық медицинадағы орны, қазақ халқы кейбір дақылдарды емдік мақсатта пайдаланған. Сұлы қайнатпасы асқазан ауруларына қарсы қолданылса, зығыр тұқымы халық медицинасында кеңінен қолданылған. Асқабақ тұқымы да дәстүрлі емдік құралдардың бірі болған.

Орталық статистика комитеті халықты азық-түлікпен қамтамасыз ету деңгейін анықтап, бір адамға жылына 13 пұт қара бидай мөлшерін норма ретінде қабылдайды. Кениг коэффициенті бойынша қара бидай бірлік ретінде алынса, оның коректік құндылығы 1,031-ге тең болады, яғни бұл 17,003 пұтқа, дөңгелектеп айтқанда 17 пұтқа сәйкес келеді. Осы норманы Жетісу облысына да қолдана отырып, 1907 жылғы өнім бойынша облыстың барлық уездеріндегі қазақтардың өз халқын

азық-түлікпен қамтамасыз етуге де, келесі жылғы егіске тұқым қалдыруға да толық мүмкіндігі болғаны, тіпті сыртқа сатуға едәуір артық өнім қалғаны анықталады [Обзор, 1908: 43].

Майлы және талшықты дақылдар өсіру 1906 жылы майлы және талшықты дақылдар егілген жалпы жер көлемі 8556 десятинаны құрады, бұл 1905 жылмен салыстырғанда 836 десятинаға аз болды (кесте 4).

Кесте 4. Жекелеген дақылдардың уездер бойынша егіс көлемі

Дақыл	Верный уезі 1905-1906 жж.	Қапал уезі 1905-1906 жж.	Лепсі уезі 1905-1906 жж.	Жаркент уезі 1905-1906 жж.
Зығыр	439 → 266	181 → 122	252 → 429	585 → 500
қарасора	276 → 291	157 → 121	261 → 260	5 → 16
Көкнәр	134 → 17	6 → 4	2 → 7	2 → -
Күнбағыс	1261 → 1098	262 → 286	1287 → 1414	7 → -
Қыша	897 → 427	- → 3	-	379 → 505
Мақсары	6 → 8	-	-	-
Барлығы	3013 → 2107	606 → 536	1802 → 2110	978 → 1021

Бұл деректерден шаруашылық тұрғысынан елеулі маңызға тек бірнеше дақылдың ғана ие екендігі байқалады. Олар: *күнбағыс* – орыс тұрғындары одан өсімдік майын алу үшін өсірген; *қыша* – дәл осы мақсатта тараншылар (ұйғыр диқандары) еккен; *зығыр* – оның тұқымына Түркістанда сұраныс болғандықтан өсірілген. *Көкнәр* өсіру негізінен Верный уезінің орыс тұрғындары арасында таралған, бірақ одан алынатын тұқым көбіне өздерінің тұрмыстық қажетіне ғана пайдаланылған. *Мақсарыны өсімдік майын алу үшін* Верный қаласы маңындағы бірнеше шаруашылықта біршама табысты өсірілгенімен, жергілікті топырақтың арамшөпке қатты басып кетуіне байланысты бұл дақыл ерекше күтімді қажет етеді. Сондықтан оның егіс көлемін кеңінен ұлғайту мүмкін болмаған [Обзор, 1907: 49].

Темекі шаруашылығы өнеркәсіптік темекі плантациялары тек Верный қаласының маңында болды. Олар көпес А.С. Гавриловтың мұрагерлері мен өздерінің темекі фабрикалары бар Романенков мешандарына тиесілі еді. 1903–1904 жылдары кейбір шаруалар жоғары сұрыпты темекі өсіруге әрекет жасағанымен, бұл тәжірибе сәтсіз аяқталды. Себебі жоғарыда аталған фабрика иелері олардың өнімін тиімді бағамен сатып алудан бас тартты. Олар фабрикаларға қажетті темекі көлемі өздерінің плантацияларынан алынған өніммен толық қамтамасыз етілгенін мәлімдеді. Мұның шындыққа сай екендігін Гаврилов мұрагерлері мен Романенковтардың өз плантацияларын кеңейтпегендігі дәлелдейді. Барлығы 36 десятинаға ғана темекі еккен. Осы алқаптан: жоғары сұрыпты темекі – 1 200 пұт; төменгі сұрыпты темекі – 800 пұт жиналды. Қапал, Верный, Жаркент және Пішпек уездерінің кейбір ауылдарында, сондай-ақ тараншы және қырғыз болыстарында махорка мен жергілікті тұрғындар шайнауға пайдаланатын жасыл темекі өсірілді. Бірақ бұл кәсіп өнеркәсіптік мақсатта емес, негізінен өз қажеттерін өтеу үшін жүргізілді. Артық қалған өнім ғана сатылымға шығарылды. 1906 жылы аталған барлық уездерде төменгі сұрыпты темекі егістігінің жалпы көлемі 18 десятина болды. Артық өнім базарларда бір пұты 1 сом 20 тиыннан 1 сом 80 тиынға дейінгі бағамен сатылды [Обзор, 1907: 65]. 1906 жылы өңдеуге: 3287 пұт 20 фунт⁸ 36 золотник⁹ жапырақты темекі қабылданды; одан 2802 пұт 7 фунт 7 золотник (қазіргі өлшем бірлігімен есептегенде 45,9 тонна) дайын өнім шығарылды. Темекі акцизінен 30 171 сом 20 тиын түсті [Обзор, 1907: 69–70].

Верный және Жаркент уездерінде күріштің өнімі әр себілген тұқымнан 10,1 есе, ал Пішпек уезінде 9,6 есе болды. Бұл деректерден облыс бойынша астық дақылдарының түсімі 1906 жылмен

⁸ Ресей империя тұсында қолданылған өлшем бірлігі. 1 фунт 409,5 граммға (шамамен 0,41 кг) тең. Бұл өлшем бірлігі Қазақстан аумағында XIX ғасыр мен XX ғасырдың басындағы сауда-саттықта және шаруашылық қатынастарда кеңінен қолданылған.

⁹ Золотник – Ресей империясының дәстүрлі өлшем жүйесінде қолданылған салмақ (масса) бірлігі. Бір золотник шамамен 4,266 граммға тең. 96 золотник бір фунтты, ал 3840 золотник бір пұтты құраған. Бұл өлшем көбіне алтын, күміс сияқты бағалы металдарды, дәрі-дәрмектерді және аз мөлшердегі тауарларды өлшеуде қолданылған.

салыстырғанда жоғары болғаны, алайда оның әрбір уезде біркелкі болмағаны байқалады. 1907 жылы халықтың азық-түлікпен қамтамасыз етілуі жан басына шаққандағы пұт есебімен төмендегідей болды (кесте 5).

Кесте 5. Отырық және көшпелі шаруашылықтардың азық-түлікпен қамтамасыз етілуі [Обзор, 1908: 42].

Уезд	Отырықшы халық (пұт)	Көшпелі халық (пұт)
Верный	34,5	21,1
Қапал	41,9	11,2
Лепсі	49,5	13,2
Жаркент	40,9	9,2

Верный қаласының базарында қазан және қараша айларында, яғни астық ең көп жеткізілген кезеңде, бидай ұнының бағасы бір пұтына 55–65 тиын аралығында болды. Ал дән күйіндегі бидай бір ширегі (четверть) үшін 3 сом 60 тиыннан 4 сомға дейін сатылды. Есесіне сұлының бағасы бір ширегіне 2 сомнан 1 сом 50 тиынға дейін төмендеді.

Қорытынды. Қорытындылай келе, Жетісу өңірі – отандық тарихнамада ежелден отырықшы-егіншілік мәдениеті үздіксіз дамыған, өзіндік агротехникалық дәстүрі қалыптасқан стратегиялық маңызды аймақ ретінде айқындалды. Аймақтың қолайлы геоклиматтық жағдайы мен табиғи су жүйелерінің молдығы дәнді-дақылдар (бидай, арпа, тары, күріш), сондай-ақ көкөніс пен бақша шаруашылығының өнімділігін арттыруға қолайлы жағдай туғызды. Бұл дақылдар жергілікті халықтың табиғи-азықтық қажеттілігін өтеп қана қоймай, өңірдегі тұрақты әлеуметтік-экономикалық қатынастардың дамуы мен ішкі-сыртқы сауда айналымының кепілі қызметін атқарды. Жетісудағы егіншіліктің сабақтастық жүйелерінің тарихи эволюциясын зерттеу – қазақ халқының дәстүрлі шаруашылық мәдениетін кешенді түрде қайта таразылауға мүмкіндік береді. Ол көшпелі және отырықшы мәдениеттердің синкретті дамуын, яғни архаикалық дәуірден басталған шаруашылық-мәдени типтердің сабақтастығын анықтаудың негізгі индикаторы болып табылады.

Дерек берушілер

I. Зікірбаев Сайлау. 1937 ж.т. Алматы облысы, Балқаш ауданы, Ақдала ауылы. Руы: Жалайыр-Арықтыным.

II. Дәулетқанов Тасболат. 1946 ж.т. Жетісу облысы, Алакөл ауданы, Бұлақты ауылы. Руы: Найман-Қаракерей.

Әдебиеттер

(АӨЖМ) – Автордың өзі жинаған материалдары

Ас атасы, 1989 – Ас атасы – нан. Алматы, 1989. 328 б.

Ахантаева, 2026 – *Ахантаева Ә.Ж.* Сыр бойы қазақтарының егіншілік мәдениеті: тарихи-этнографиялық зерттеу (XIX – XX ғғ. басы). Алматы: Полиграфия, 2026. 198 б.

Байгабатова, 2003 – *Байгабатова Н.К.* К вопросу о состоянии земледельческого хозяйства казахов Жетысу в конце XIX – начале XX вв. // Вестник КазНУ. Серия историческая. 2003. № 4 (31). С. 173–176.

Бисембаева, 2020 – *Бисембаева Л.А.* Жетісу қазақтарының жаңа тұрмысқа бейімделуі (XIX ғас. II жартысы – XX ғас. басы) // Вестник КазНПУ имени Абая. Серия: Исторические и социально-политические науки. 2020. Т. 4, № 67. 29–35 б.

Валиханов, 1984 – *Валиханов Ч.Ч.* О хлебопашестве // Собрание сочинений: в 5 томах. Т. 1. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. С. 184–188.

Гинс, 1913 – *Гинс Г.В.* В киргизских аулах // Исторический вестник. 1913. № 10.

Костенко, 1872 – *Костенко Л.* Очерки Семиреченского края (Путевые письма) // Военный сборник. 1872. № 11, 12.

Левшин, 1996 – *Левшин А.И.* Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей / Под общей редакцией академика М.К. Козыбаева. Алматы: «Санат», 1996. 656 с.

Летопись, 2012 – Летопись Жетысу. Алматы: Асыл сөз, 2012. 328 с.

Никольский, 1885 – *Никольский А.М.* Путешествие на озеро Балхаш и в Семиреченскую область. СПб., 1885. 84 с. + 59 с.

Обзор, 1907 – Обзор Семиреченской области за 1906 год. Верный: Типография Семиреченского областного правления, 1907. [2], 121, [42] с.

Обзор, 1908 – Обзор Семиреченской области за 1907 год. Верный: Типография Семиреченского областного правления, 1908. 116 с.

Путевые замечания, 2007 – Путевые замечания лекаря Омского гарнизонного полка Зибберштейна Ф.К. // История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков: Путевые дневники и служебные записки о поездках по южным казахским степям (XVIII–XIX века). Т. 6. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. С. 222–253.

Фальк, 1999 – *Фальк И.П.* Описание всех национальностей России / Пер. с нем. Алматы: Гылым, 1999. С. 87–135.

Toktabay, Dosymbetov, 2025 – *Toktabay A.U., Dosymbetov N.A.* Traditional Kazakh Agriculture in the Studies of Russian Scientists and Travelers of the 18th–19th Centuries // *Bylye Gody*. 2025. Vol. 20 (4).

Informants

I. Zikirbaev Sailau. 1937 zh.t. Almaty oblysy, Balqash audany, Aqdala auyly. Ruy: Zhalaiyr-Aryqtynym.

II. Dauletqanov Tasbolat. 1946 zh.t. Zhetisu oblysy, Alakol audany, Bulaqty auyly. Ruy: Naiman-Qarakerei.

Reference

(AOZhM) – Avtordyn ozi zhinagan materialdary

As atasy, 1989 – As atasy – nan. Almaty, 1989. 328 p.

Ahantaeva, 2026 – *Ahantaeva A.Zh.* Syr boiy qazaqtarynyn eginshilik madenieti: tarihi-etnografiyalyq zertteu (XIX – XX gg. basy). Almaty: Poligrafia, 2026. 198 p.

Baigabatova, 2003 – *Baigabatova N.K.* K voprosu o sostoyanii zemledel'cheskogo khozyaistva kazakhov Zhetysu v kontse XIX – nachale XX vv. // *Vestnik KazNU. Seriya istoricheskaya*. 2003. № 4 (31). P. 173–176.

Bisembaeva, 2020 – *Bisembaeva L.A.* Zhetisu qazaqtarynyn zhana turmysqa beiimdelui (XIX gas. II zhartysy – XX gas. basy) // *Vestnik KazNPU imeni Abaya. Seriya: Istoricheskie i sotsial'no-politicheskie nauki*. 2020. T. 4, № 67. P. 29–35.

Valikhanov, 1985 – *Valikhanov Ch.Ch.* O khlebopashestve // *Sobranie sochinenii: v 5 tomakh*. T. 1. Alma-Ata: Glavnaya redaktsiya Kazakhskoi sovetskoi entsiklopedii, 1985. P. 184–188.

Gins, 1913 – *Gins G.V.* V kirgizskikh aulakh // *Istoricheskii vestnik*. 1913. № 10.

Kostenko, 1872 – *Kostenko L.* Ocherki Semirechenskogo kraia (Putevye pis'ma) // *Voennyi sbornik*. 1872. № 11, 12.

Levshin, 1996 – *Levshin A.I.* Opisanie kirgiz-kazach'ikh, ili kirgiz-kaisatskikh, ord i stepei / Pod obshechi redaktsiei akademika M. K. Kozybaeva. Almaty: «Sanat», 1996. 656 p.

Letopis, 2012 – *Letopis Zhetysu*. Almaty: Asyl soz, 2012. 328 p.

Nikolsky, 1885 – *Nikolsky A.M.* Puteshestvie na ozero Balkhash i v Semirechenskuyu oblast'. SPb., 1885. 84 p. + 59 p.

Obzor, 1907 – Обзор Семиреченской области за 1906 год. Верный: Типография Семиреченского областного правления, 1907. 121 p.

Obzor, 1908 – Обзор Семиреченской области за 1907 год. Верный: Типография Семиреченского областного правления, 1908. 116 p.

Путевые замечания, 2007 – Путевые замечания лекаря Омского гарнизонного полка Зибберштейна Ф.К. // История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков: Путевые дневники и служебные записки о поездках по южным казахским степям (XVIII–XIX века). Т. 6. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. С. 222–253.

Falk, 1999 – *Falk I.P.* Opisanie vseh natsional'nostey Rossii / Per. s nem. Almaty: Gylym, 1999. P. 87–135.

Toktabay, Dosymbetov, 2025 – *Toktabay A.U., Dosymbetov N.A.* Traditional Kazakh Agriculture in the Studies of Russian Scientists and Travelers of the 18th–19th Centuries // *Bylye Gody*. 2025. Vol. 20 (4). P. 1652–1662.

СОДЕРЖАНИЕ / МАЗМУНЫ ОТАН ТАРИХЫ № 29(3). 2026

<i>Dinasheva L.G., Alimbekuly A.A., Saparbekova B.</i> HISTORIOGRAPHY OF WRITTEN SOURCES ON THE HISTORY OF KAZAKHSTAN FROM THE 6th TO THE EARLY 13th CENTURIES: EVOLUTION OF TRANSLATIONS, TEXTUAL CRITICISM, AND HISTORICAL-GEOGRAPHICAL INTERPRETATION.....	964
<i>Suleimenova D.K., Agatay O.M.</i> ULUS OF JOCHI AND THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA, 1380–1395 FROM VASSALAGE TO ALLIANCE.....	973
<i>Порсин А.А.</i> ВЛИЯНИЕ КЛИМАТА И ЭПИДЕМИЙ НА ПОЛИТИЧЕСКУЮ СИТУАЦИЮ В ЗОЛОТОЙ ОРДЕ В КОНЦЕ XIII – НАЧАЛЕ XIV ВВ.....	985
<i>Джумагалиев Д.А., Сабитов Ж.М.</i> «КРИЗИС XIV ВЕКА» И ФОРМИРОВАНИЕ НОВЫХ МЕХАНИЗМОВ ЛЕГИТИМАЦИИ ВЛАСТИ (ПО МАТЕРИАЛАМ «МАДЖМУ АТ-ТАВАРИХ»).....	997
<i>Амирбекова С.К., Саркыткан К., Дюсенов Б.Д.</i> ХОРЕЗМ, МАВЕРАННАХР И ДЕШТ-И КИПЧАК В АРАБСКИХ РУКОПИСЯХ ВАТИКАНСКОЙ АПОСТОЛЬСКОЙ БИБЛИОТЕКИ.....	1011
<i>Koshymova A.O., Nogaibaeva M.S.</i> TOPONYMS IN KAZAKH EPICS: HISTORICAL, TOPONYMIC AND ETHNOCULTURAL ANALYSIS (BASED ON THE POEM “KOBYLANDY BATYR”).....	1032
<i>Kambarbekova G.A.</i> CENTRAL ASIA THROUGH THE LENS OF AN INDIAN TRAVELER: PEOPLE, CUSTOMS, AND TOPONYMY.....	1044
<i>Тылахметова А.С., Черниенко И.Б.</i> ГОСУДАРСТВЕННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ХАНА АБИЛМАМБЕТА В ОЦЕНКАХ ИСТОРИОГРАФИИ.....	1063
<i>Abenova G.A., Tokishkadirov B.B., Mamyrbekov A.M.</i> KAZAKH–DZUNGAR RELATIONS IN MODERN HISTORIOGRAPHY	1079
<i>Beisembayeva A.R.</i> KAZAKH-DZUNGAR RELATIONS FROM THE SECOND HALF OF THE XVII CENTURY TO THE 1750S: THE SOURCE BASE OF THE RESEARCH.....	1092
<i>Galimov Ye.A., Kabuldinov Z.Ye.</i> UPRISINGS OF THE KAZAKHS OF THE JUNIOR ZHUZ AGAINST THE ABOLITION OF THE AUTHORITY OF SULTAN-RULERS.....	1104
<i>Toraigyrov Ye.M.</i> THE KAZAKH POPULATION AND THE MILITARY- ADMINISTRATIVE POLICY OF THE RUSSIAN EMPIRE ON THE RIGHT BANK OF THE IRTYSH RIVER (SECOND HALF OF THE XVIII CENTURY TO THE EARLY XIX CENTURY).....	1117

Төлебаева Ж.М., Хайрулдаева А.М.

ШОҚАН УӘЛИХАНОВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚТАР МЕН ОРТА АЗИЯ
ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ XIX ҒАСЫРДАҒЫ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫ.....1131

Құрманбек Қ., Қайполла Қ., Нұржанбек Н.

ҚАЗАҚ АҒARTУШЫЛАРЫНЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ
ШАҒАТАЙ ТІЛІНДЕГІ ДІНИ ТЕРМИНДЕР
(Зәкірия бин Ибраһимнің «Мұхтасар ‘илм-И Ғал» еңбегі негізінде).....1143

Ахметова Г.М.

ТОРГОВОЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО В ПРОЦЕССАХ
ЭКОНОМИЧЕСКОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ СЕВЕРО-ВОСТОЧНОГО
КАЗАХСТАНА (КОНЕЦ XIX – НАЧАЛО XX ВЕКА).....1156

Черниенко Д.А., Тойбаев А.Ж.

ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В ЖЕТЫСУСКОЙ ОБЛАСТИ
В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XXI В. (ПО ДАННЫМ ПЕРЕПИСЕЙ НАСЕЛЕНИЯ).....1173

Оразов Р.Е., Тілеубаев Ш.Б., Қоңқабаева А.Н.

ЖЕТІСУ ОБЛЫСЫНДАҒЫ 1916 ЖЫЛҒЫ КӨТЕРІЛІСТІҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ.....1195

Abdrakhmanova G.S., Kalenova T.S., Tuleubayev Zh.Z.

THE IDEA OF NATIONAL REVIVAL IN THE WORKS
OF THE ALASH FIGURES: A HISTORICAL ANALYSIS.....1213

Жүсіп С.А., Маслов Х.Б.

ЧЕХИЯ МЕН СЛОВАКИЯ ДЕРЕККӨЗДЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ
БЕЙНЕСІ: МӘДЕНИЕТ, ҰЛТ ЗИЯЛЫЛАРЫ ЖӘНЕ АЛАШ ОРДА.....1228

Сулейменова Г.Ж., Оразаева Ж.Ж., Аликулова Н.С.

XX ҒАСЫР БАСЫНДА ҚАЗАҚ ӨЛКЕСІНДЕГІ
БІЛІМ БЕРУДІҢ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ, ЖАҢАША
ТЕНДЕНЦИЯ, ОҚЫТУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ МӘСЕЛЕЛЕР.....1241

Байсалдина Г.Ж., Козыбаева М.М.

1918–1936 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САЙЛАУ
ҚҰҚЫҒЫНАН АЙЫРУ САЯСАТЫ: ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕР,
ӨҢІРЛІК ПРАКТИКА ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК САЛДАРЛАР.....1254

Shakenov A.

HISTORICAL FIGURES IN RURAL STREET NAMES
OF NORTHERN KAZAKHSTAN: FROM SOVIET TO NATIONAL PANTHEON.....1268

Сулейменова А.

1925–1933-ЖЫЛДАРДАҒЫ «КІШІ ҚАЗАН» НАУҚАНДАРЫНЫҢ
ҚАЗАҚСТАННЫҢ ШЫҒЫС ӨҢІРЛЕРІНДЕ ЖҮРГІЗІЛУ ТАРИХЫ:
АРХИВТІК ДЕРЕККӨЗДЕРГЕ ШОЛУ.....1281

Омарова Г.А., Төленова З.М., Қожаханова Қ.К.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1931–1933 ЖЫЛДАРДАҒЫ
АШАРШЫЛЫҚТЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ЗАРДАПТАРЫ:
АЛМАТЫ ОБЛЫСЫ МЕН ҚАЛАСЫ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ.....1301

Әлібек С.Н., Косанбаев С.К., Пазиров Е.Д.

1930-ШЫ ЖЫЛДАРЫ ОҢТҮСТІК Өңірде саяси

қуғын-сүргінге ұшыраған оқу-ағарту

саласы қызметкерлерінің қасиетті тағдыры.....1316

Issabek M.K., Gündoğdu A.

WOMEN OF SOUTH KAZAKHSTAN IN THE CONTEXT

OF STALINIST REPRESSIONS: THE FATE OF MOTHERS

AND THE FORMATION OF HISTORICAL MEMORY.....1331

Kassymova D.B., Abdrakhmanov B.N., Kenzhegalin A.K.

MIGRATIONS IN THE SYSTEM OF THE SOVIET-CHINESE

BORDER IN THE 1940S: SOCIETAL SECURITY IN THE KAZAKH SSR.....1347

Turgunbayev I.E., Makhayeva A.Sh., Zhanatayeva K.B.

MODERNIZATION IN THE EARLY REPUBLIC OF TÜRKİYE:

INTELLECTUAL EMIGRATION AND THE IDEOLOGICAL TRANSFER.....1360

Сауыркан Е., Каипбаева А.Т.

ТРАНСШЕКАРАЛЫҚ КӨШІ-ҚОН: XX ҒАСЫРДЫҢ

БАСЫНДА ҚЫТАЙ МЕН МОҢҒОЛИЯҒА ӨТКЕН

ҚАЗАҚ БОСҚЫНДАРЫ ЖӘНЕ БАЛАЛАР ТАҒДЫРЫ.....1371

Базарбаев К., Батырбекқызы Г., Эрен Акдениз

ТҮРКІЯ–ҚАЗАҚСТАН ҚАТЫНАСТАРЫНДАҒЫ

ЖҰМСАҚ КҮШ ПЕН ЭТНИКАЛЫҚ СӘЙКЕСТІК ЫҚПАЛЫ.....1388

Zharylgassynova B., Duisenbay D.

AGRICULTURAL CULTURE OF THE KARAKUYS

SETTLEMENT: BASED ON ARCHAEOBOTANICAL

MATERIALS OF THE EARLY IRON AGE.....1405

Турганбаева Л.Р., Азитаев С.С.

АРХИТЕКТУРНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ СРЕДНЕВЕКОВОГО МАВЗОЛЕЯ

НА ГОРОДИЩЕ КЫШКАЛА (КЫЗЫЛОРДИНСКАЯ ОБЛАСТЬ).....1418

Ергали Г., Қалыш А.Б., Исаева А.И.

ЭТНОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ БРАЧНОЙ НЕСТАБИЛЬНОСТИ

СРЕДИ КАЗАХОВ КАРАГАНДИНСКОЙ И УЛЫТАУСКОЙ ОБЛАСТЕЙ.....1432

Ахантаева Ә.Ж.

ЖЕТІСУ Өңіріндегі егіншілік өнімдері

және оның тұрмыста қолданылуы.....1445

Ш.Ш. Уәлиханов ат. Тарих және этнология институты
Алматы қ., Шевченко көш., 28
Тел/факс: +7 727 261 67 19
e-mail: kazhistory@bk.ru